

Keeletüpoloogiast

Mati Erelt

Tartu ülikooli eesti keele professor

Termin *keeletüpoloogia* viitab sellele, et tegemist on keelte liigitusega. Keeli on võimalik liigitada mitmelt aluselt, kuid olulisimad on sugulus (päritolu) ning ehitus. Keelte liigitus suguluse põhjal keelkondadeks (nt Uurali ja indoeuroopa keelkond) ning keelerühmadeks (nt Uurali keelkonna sees läänemeresoome ja ugri) on keelte geneoloogiline liigitus.

Keeletüpoloogia on keelte liigitus ehituse järgi. Sellel on kaks põhiülesannet. Ühelt poolt püüavad tüpoloogid välja selgitada kõikide keeltele ühiseid jooni – keeleuniversaale. Teiselt poolt aga püütakse kindlaks määrata keelenähtuste varieerumise võimalikke piire, liigitada nähtused ja keeled tervikuna tüüpideks. Keeletüpoloogiat huvitavad keelte sugulus või kontaktid ainult kaudselt – niivõrd kui need tingivad ühisjooni keelte ehituses.

Keeleuniversaalid

Mõned näited keeleuniversaalide kohta.

- Kõigis keeltes on olemas kaashäälikud (konsonandid) ja täishäälikud (vokaalid).
- Kõigis keeltes on olemas vähemalt üks sulghäälik (klusiil).
- Kõik keeled teevad vahet nimisõnade ja tegusõnade vahel.
- Kõigis keeltes on vahendeid küsimuste moodustamiseks.

Need universaalid hõlmavad kõiki seni uuritud keeli, mistõttu neid nimetataksegi **absoluutseteks universaalideks**. Seesuguseid universaale paistab olevat siiski üsna vähe. Hoopis tavalisemad on niisugused vormijooned, mis kehtivad küll enamikus keeltes, kuid siiski mitte kõigis. Näiteks järgmised.

- Enamikus keeltes on vokaal [i].
- Peaaegu kõigis keeltes on sulghäälikud [p], [t], [k].
- Enamikus keeltes on olemas omadussõnad.
- Enamik keeli kasutab tõusvat tooni jah/ei-küsimuse (nt *Kas sa oled haige?*) vormistamisel.

Kõrvalekallete vähesuse tõttu nimetatakse selliseidki vormijooni universaalideks, täpsemalt **universaalseteks tendentsideks**.

Nii absoluutsed universaalid kui ka universaalsed tendentsid jagunevad omakorda kaheks. Nimetame neid siin tavalisest pisut lihtsamaid nimetusi kasutades **lihtuniversaalideks** ja **tingimuslikeks universaalideks**. Lihtuniversaalid väidavad mingi ühe nähtuse olemasolu kõigis või enamikus keeltes, seostamata seda nähtust teiste nähtustega. Kõik eespool toodud universaalid olidki seda tüüpi. Tingimuslikud universaalid on aga sellised, mis seostavad omavahel kaks või rohkem struktuurijoont ning mida saab sõnastada tingimuslike väidetena: „Kui keeles on X, siis seal on ka Y”. Mõned näited ka nende kohta.

- Kui keeles on kaks helitut sulghäälikut, siis üks neist on [t].
- Keeled, kus alus ja sihitis eelnevad öeldisverbile, kasutavad valdavalt tagasõnu (s.o (*maja*) *juures* tüüpi kaassõnu).
- Keeled, milles nii alus kui ka sihitis järgnevad lauses verbile, kasutavad ainult eessõnu (s.o *enne* (*hommikut*) tüüpi kaassõnu).

Tänapäeva keeletüpoloogiat huvitavadki põhiliselt seesugused nähtustevahelised tingimuslikud seosed.

Selle järgi, missuguse keeletasandi nähtusi liigitatakse, võib eristada fonoloogilist, morfoloogilist ja süntaktilist tüpoloogiat. Rohkem tuntakse kaht viimast.

Morfoloogiline tüpoloogia

Juba XIX sajandil üritasid saksa keeleteadlased Karl ja August von Schlegel, Wilhelm von Humboldt ning August von Schleicher liigitada keeli selle järgi, kuidas keeltes moodustatakse sõnavorme. Hiljem arendasid morfoloogilist tüpoloogiat edasi ameeriklane Edward Sapir ja Praha koolkonna lingvistid.

Sapiri liigitas keeli kahe näitaja alusel – **morfoloogilise sünteesi astme ja morfoloogilise tehnika järgi**. Morfoloogilise sünteesi aste näitab, mil määral keel kasutab sõnade seostamiseks lauses sõnasiseid vahendeid. See on morfeemide arv sõna kohta, seega kvantitatiivne näitaja. Sapiri järgi jagunevad keeled morfoloogilise sünteesi astmelt kolmeks põhitüübiks – **analüütilisteks, sünteetilisteks ning polüsünteetilisteks** keelteks.

Ideaalsetes analüütilistes keeltes on ainult üks morfeem sõna kohta. See tähendab, et niisugustes keeltes väljendatakse süntaktilisi seoseid sõnasiseid vahendeid (tunnuseid ja lõppe) kasutamata, abisõnade, sõnajärje jm abil. Analüütilised on näiteks enamik Kagu-Aasias kõneldavaid keeli.

Sünteetilised keeled on sellised, kus suur osa sõnu koosneb rohkem kui ühest morfeemist – tüvest ja muutemorfeemidest. Niisugused keeled on näiteks Uurali keeled, sealhulgas ka eesti keel.

Polüsünteetilistes keeltes on sõna sees palju morfeeme, seejuures üldjuhul ka rohkem kui üks tüvimorfeem (viimase asjaolu tõttu nimetatakse neid keeli vahel ka inkorporeerivateks keelteks). Puhtaimal kujul on polüsünteetiline keel selline keel, kus kogu süntaks on sõna sees, s.o keel, mis ei tee vahet sõna ja lause vahel. Polüsünteetiliste keelte hulka kuuluvad näiteks paljud Põhja-Ameerika indiaani keeled.

Morfoloogilise tehnika alusel jagunevad keeled **isoleerivateks, aglutineerivateks ning flekteerivateks** ehk **fusiivseteks** keelteks. Aglutineerivates ja flekteerivates keeltes kasutatakse süntaktiliste seoste väljendamiseks sõnamuutmist. Isoleerivates keeltes sõnamuutmine puudub, seal kasutatakse selleks otstarbeks abisõnu. Seega on isoleerivad keeled sünteesi astmelt analüütilised, samal ajal kui aglutineerivad ja flekteerivad on sünteetilised. Aglutineeriv tehnika ehk aglutinatsioon (ladina 'külgekleepimine') on lihttüvedest uute tüvede moodustamine ning sõna muutevormide moodustamine tüvele afikseid liites nii, et tüve ja afiksi piirid jäävad selgeks ning igal afiksil on üks kindel tähendus. Nii on see näiteks eesti sõnas *karu-de-le*, kus selgelt eristub tüvi *karu*, mitmuse tunnus *-de-* ning alaleütleva käände lõpp *-le*.

Flekteerivad ehk fusiivsed keeled kasutavad morfoloogilise tehnikana fusiooni. See on uute tüvede ja sõna muutevormide moodustamine tüvesid fonoloogiliselt teisendades. Näiteks sõnavormide *ehe* ja *ehte* grammatiline tähendus avaldub vaid tüve kuju erijoontes. Kui fusiivse morfoloogiaga keeltes kasutatakse tähenduste väljendami-

seks ka tunnuseid, siis puudub tüve ja tunnuse vahel selge piir, näiteks sõnavormis *linnu* (mitmuse osastav sõnast *linn*) ei kuulu *u* ei tüvesse ega ole ka tunnus, vaid on tekkinud tüve *a* ja tunnuse *i* kokkusulamise tagajärjel. Fusiooni korral võib üks ja sama fonoloogiline järjend väljendada korruga mitut grammatilist tähendust. Näiteks sõnavormis *linnasid* väljendab *-sid* ühtaegu nii arvu kui ka käänat. Aglutineerivad on näiteks paljud soome-ugri keeled, fusiivne aga näiteks ladina keel.

Enamik keeli kasutab rohkem kui üht morfoloogilist tehnikat. Isoleerivaks, aglutineerivaks või flekteerivaks nimetatakse keeli rohkem domineerivat kui ainsat tehnikat silmas pidades. Ka eesti keel pole morfoloogiliselt mingi puhas tüüp. Eesti keel kuulub küll sõnamuutmist kasutavate keelte hulka, kuid tal on ka isoleeriva keele omadusi. Leidub ju eesti keeles lisaks käänetele ka rohkesti kaassõnu ning verbi puhul mitmesuguseid analüütilisi vorme, nagu täisminevik (*on teinud*) ja *saab-tulevik* (*saab olema*). Ning nagu juba ülaltoodud näidetest nähtus, on eesti keelel nii aglutinatiivseid kui ka fusiivseid jooni.

Süntaktiline tüpologia

Tuntuim süntaktiline tüpologia on ameeriklase Joseph Greenbergi **sõnajärjetüpoloogia**, loodud 1960. aastatel. Nagu morfoloogiline tüpologia, on ka Greenbergi sõnajärjetüpoloogia nn terviktüpoloogia. See võtab küll keelte liigitamise aluseks vaid ühe parameetri – lause põhisõnajärje, kuid fikseerib ühtlasi terve hulga universaale, mis näitavad, kuidas põhisõnajärjest olenevad muud sõnajärjetüübid ning ka teised keele omadused. Seega ükski sõnajärjetüüp pole ainult keele sõnajärje tüüp, vaid keele kui terviku tüüp.

Greenberg kirjeldas lause põhijärge verbi (V) ja selle kahe peamise laiendi – aluse ehk subjekti (S) ja sihitise ehk objekti (O) järjestusena, nt *Mees (S) ehitab (V) maja (O)*. Neid kolme moodustajat on võimalik järjestada kuuel viisil: SOV, SVO, VSO, VOS, OSV. Mingi keele põhisõnajärjeks peetakse sellist järjestuskombinatsiooni, mida see keel kasutab iseseisvas jaatavas väitluses, kus alus märgib kuulajale tuntud asja.

Eesti keele põhisõnajärjeks on SVO. Muud sõnajärjekombinatsioonid esinevad kõrvalluses, nt *mees, kes (S) maja (O) ehitas (V)*,

ebatavalise teatestruktuuriga lauses, nt lauses, kus kuulajale tuntud asja märgib sihtis: *Selle maja* (O) *ehitas* (V) *minu isa* (S), jm. SVO ja SOV on kõige sagedamini esinevad põhisonajärje tüübid maailma keeltes, hõlmates kokku umbes 85% keeltest. Kümnekond protsenti keeltest kasutab põhijärjena VSO-järge, muid kombinatsioone leidub üsna vähestes keeltes, kusjuures OSV-järge ei esine põhijärjena üheski teadaolevas keeles. Seega on valdav enamik maailma keeli sellised, kus alus eelneb sihitisele.

Greenbergi tingimuslikud universaalid esitavad terve hulga vastavusi lause põhisonajärje ja muude üksuste järje vahel, samuti põhisonajärje seosed muude nähtustega. Hiljem on püütud neid vastavusi täpsustada ning jõutud järeldusele, et oluline polegi kõigi kolme elemendi järjestus, vaid üksnes verbi ja objekti järjestus. Winfred Lehmann esitas 1973. aastal Greenbergi universaalidest lähtudes järgmised tõenäosuslikud järjestuskorrelatsioonid:

VO-keeled	OV-keeled
eessõna + nimisõna	nimisõna + tagasõna
nimisõna + täiend	täiend + nimisõna
küsisõna lause algul	küsisõna lause lõpus
eesliited (prefiksoid)	järelliited (sufiksoid)
abiverb + põhiverb	põhiverb + abiverb
komparatiivne adjektiiv + võrdlusalus	võrdlusalus + komparatiivne adjektiiv
verb + adverb	adverb + verb
alistussidend + kõrvallause	kõrvallause + alistussidend

Vaatame, kas see vastavus kehtib ka eesti keele puhul. Nagu öeldud, eesti keel on SVO-keel ehk siis Lehmanni järgi VO-keel. Järelikult oleks üsna ootuspärane, et eesti keele puhul kehtiksid tabeli vasakpoolses veerus esitatud järjestusmallid. Päris nii see siiski ei ole.

Eesti keel kasutab ka eessõnu (*üle aia*), kuid valdav osa kaassõnu on siiski tagasõnad (*maja taha*). Täiend, nii omadussõna kui ka omastavas käändes nimisõna, on hoopis nimisõna ees (*väike poiss, venna raamat*, mitte: *poiss väike, raamat venna*). Küsisõna on tõesti lause algul (*Kas sa magad?*), ehkki järjest enam levib ka lauselõpulise küsijätkuga üldküsimus (*Sa magad, või?*). Eesliiteid on aga vähe (nt *eba-tavaline*), põhilised on järelliited (*ava-liku-sta-si-te*). Abiverb on küll üldjuhul põhiverbi ees (*Olen kuulnud*, et ..), järelasend on võimalik vaid teistes lausetüüpides, nt kõrvallausetes (*Ei tea, mis ta*

sellest kuulnud on). Sidesõnaga võrdlusalus on tõesti alati komparatiivse adjektiivi järel (*Mart on vanem kui tema vend*), kuid seest-ütlevas käändes võrdlusalus võib olla nii adjektiivi järel kui ka ees, kusjuures neutraalsem ongi pigem eesasend (*Mart on vanem oma vennast – Mart on oma vennast vanem*). Adverb paikneb normaaljuhul tõepoolset verbi järel (*Ta jookseb kiiresti*), eesasend osutab mitteneutraalsele teatestruktuurile (*Kiiresti jookseb ta õue*). Ning alistussidend on tõesti alati kõrvallause algul (nt *Ma tean, et ta tuleb*).

Niisiis, osa järjestuskorrelatsioone kehtib, osa mitte. Kuivõrd läänemeresoome keelte SVO-järg on välja vahetanud varasema soomeugrilise SOV-järje (enamikus kaugemates sugulaskeeltes on SOV-järg säilinud), siis kõrvalekaldeid SVO-järjest on peetud SOV-järje jäänuknähtudeks.

Kõrvalekalded mõnes üksikus keeles ei lükka muidugi ümber Greenbergi, Lehmanni jt järjestuskorrelatsioone. On ju need esitatud universaalsete tendentsidena, mitte absoluutsete universaalidena. Paraku on mitmete universaalide hilisem kontrollimine paljude keelte materjali põhjal näidanud, et osa esialgseid oletusi ei pea siiski paika. Nii on selgunud, et täiendi asend ikkagi ei olene verbi ja sihitise järjestusest. Ehkki SOV-keeltes on genitiivtäiend (G) tõesti harilikult nimisõna (N) ees, on SVO-keeltes enam-vähem võrdselt võimalik nii GN kui ka NG. Olenemata sellest, missugune on lause põhijärg, domineerib maailma keeltes omadussõnalise täiendi eesasend ning näitavate asesõnade ja arvsõnade järelasend.

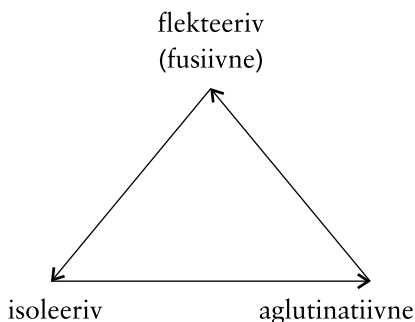
Mis puutub põhisõnajärje korrelatsiooni muudesse nähtustesse, siis on näiteks täheldatud, et OV-keeled on suhteliselt sageli aglutinatiivsed, neis puudub tihtipeale ühildumine ning kui keeles esineb vokaalharmoonia, on see harilikult progressiivne ehk edasisuunduv (nagu soome *tuossa – työssä*). VO-keeled seevastu on sageli flekteerivad, neis esineb ühildumine (nagu eesti *ma söön, te sööte* jne), ning vokaalharmoonia on üldjuhul regressiivne ehk tagasisuunduv.

Sõnajärjetüpoloogiaga tegeldakse tänapäevalgi, kuid enamasti on siiski loobutud liiga julgete üldistuste tegemisest. Ehk teiste sõnadega, sõnajärjetüpoloogia on kaotamas terviktüpoloogia mainet. Ettevaatlikumaks muutunud keeletüpoloogid tegelevad tänapäeval rohkem konkreetsete nähtuste tüpologiseerimisega, kirjeldades seda, missuguse ehitusega on eri keeltes näiteks täiendlausel (ehk nn relatiivlausel) või kuidas moodustatakse küsimusi, millised on eituse

väljendamise vahendid jne. Lühidalt, tegeldakse pigem osa- kui tervik-
tüpoloogiaga.

Ajalooline tüpoloogia

Enamikus kui mitte kõigis keelis on rohkem kui ühe keeletüübi jooni, mis osutab sellele, et keeled on pidevas muutuses, nende grammatika ei saa kunagi päris valmis. Loomulikult ei huvita keeletüpoloogegi ainult keelte hetkeseis, vaid ka üleminekud ühelt keeletüübilt teisele, võimalike muutuste endi tüübid. Juba XIX sajandil püstitati hüpotees, et keele morfoloogiline tüüp ei ole midagi muutumatut, vaid keeled arenevad ühelt tüübilt teisele. Algul arvati, et areng toimub isoleerivalt keeletüübilt aglutineerivale ja sealt edasi flekteerivale, hiljem on seda arengut käsitletud ringina, st flekteerivale arenguastmele jõudnud keel arvatakse hakkavat taas arenema isoleeriva tüübi suunas.

Kui selline arenguring kehtib, siis kindlasti pole see vankumatult ühesuunaline, vaid üldtendents, mis mitmete väliste tegurite mõjul võib toimuda varieerumiste ja tagasilöökidega. Näiteks eesti keel on küll mitmete häälikumuutuste tulemusel arenenud aglutineerivalt fusiivse tüübi suunas, kuid sellistest muutustest toimunud mõistmiskaskuste ületamiseks on võetud hiljem kasutusele ka uusi aglutinatiivseid vahendeid, s.o selgete piiridega ühetähenduslikke afikseid, nagu *de*-mitmus ning *sid*-mitmuse osastava tunnus. Ka keelekorraldusel, mille üks taotlusi on selgus, võib õnnestuda juurutada vorme, mis kuuluvad pigem keele eelmisse kui järgmisse arengujärku.

Peamisi protsesse, mis keeled ringi mööda tiirutama paneb, on **grammatiseerumine** – iseseisvate sõnade muutumine abisõnadeks,

abisõnade muutumine sõnaosadeks – liideteks, tunnusteks ja lõppudeks – ning seejärel nende kokkusulamine sõnatüvega.

Kindlasuunalised muutused ei toimu üksnes morfoloogiliste tüüpide puhul. Ka lauseehituse muutumises on oma korrapära, omad muutuste tüübid. Nii võib SOV-sõnajärg muutuda SVO-järjeks, nagu on see toimunud paljudes indoeuroopa keeltes ja ka läänemeresoome keeltes. SOV-järg võib muutuda ka VSO-järjeks, nagu keldi keeltest iiri ja kõmri keeles. Samas pole täheldatud aga vastupidist, s.o SVO-või VSO-järje üleminekut SOV-järjeks.

Mis kasu on keeletüpoloogiast eesti keele jaoks?

Tüpoloogia põhiülesandeks on küll paljude keelte võrdlemise teel keeletüüpide avastamine, kuid tüpoloogia tulemusi saab rakendada ka konkreetsete keelte kirjeldamisel. Tüpoloogia avastatud universaalide, eriti universaalsete tendentside tundmine aitab konkreetse keele, sealhulgas eesti keele uurijal hoiduda jalgratta leiutamisest. Keelte varieerumise piiride tundmine on vajalik ka keelekorraldusele. Kui Johannes Aavikul oleks olnud kasutada tüpoloogia tulemusi, siis oleks ta ilmselt jätnud tegemata nii mõnegi uuendustepaneku, nt tüpoloogiliselt võimatu *no*-genitiivi (*raamat no pois*i) pakkumuse.

Soovitusi edasilugemiseks

Üldist keeletüpoloogia kohta

1. B. Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*. Chicago, 1989. (2. tr)
2. W. Croft, *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. (2. tr)
3. E. Itkonen, *Maailman kielten erilaisuus ja samuus*. Turku, 2001. (2. tr)
4. L. J. Whaley, *Introduction to Typology*. California: Sage Publications, 1997.

Eesti keele kohta

1. *Circum-Baltic Languages*. Vols. 1-2. Eds. Ö. Dahl, M. Koptjevskaja-Tamm. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2001.
2. *Estonian: Typological Studies I–V*. Toimetanud M. Erelt. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised. Tartu, 1996–2001.
3. H. Rätsep, *Some Tendencies in the Development of Estonian*. – *Sovetskoe finno-ugrovedenie* 1981, nr 3, lk 202–211.

-
4. **V. Tauli**, *Structural Tendencies in Uralic Languages*. The Hague: Mouton, 1966.
  5. **V. Tauli**, *Is the structural change of languages really predestinated? – Uralic-Altische Jahrbücher. Neue Folge 7*. Wiesbaden, 1984, lk 25–34.
  6. **T-R. Viitso**, *Eesti keele kujunemine flekterivaks keeleks*. – *Keel ja Kirjandus* 1990, nr 8, lk 456–461; nr 9, lk 542–548.
  7. **H. Metslang**, *Kielet ja kontrastit*. – *Virittäjä* 1994, nr 2, lk 203–226.
  8. **V. Skalička**, *Über die Typologie des Estnischen*. – *Congressus tertius internationalis fenno-ugristarum*. Tallinnae Habitus 17.–23. VIII 1970. Pars I. *Acta Linguistica*. Tallinn, 1975, lk 369–373.